

De rouwborden van de familie Hackfort

Corrie C. De Kool-Verhoog

De terugkeer van een rouwbord van de familie Hackfort in Loenen (Veluwe) bracht het rouwgebruik opnieuw in de belangstelling. Lange tijd dacht men, dat het bord evenals de andere wapenborden, die daar vroeger in de kerk hingen, verloren was gegaan.¹ Toch bleek dat niet zo te zijn. Het rouwbord van Elisabeth Maria Hackfort, overleden op 30 november 1711, hangt na een eeuwenlange zwerftocht weer op de plaats waarvoor het was gemaakt: in de Protestantse kerk, dicht bij de familiegrafkelder, waarin zij na haar dood was bijgezet.

1. Rouwbord van Elisabeth Maria Hackfort

De voorgeschiedenis

In de achttiende eeuw kregen aanzienlijke families meer belangstelling voor de geschiedenis van hun voorouders en hun geslachtswapens. Vanuit die interesse reisden enkelen langs kerken in hun omgeving of hun provincie, of soms in een nog groter gebied. Zij tekenden de daar aanwezige grafzerken en wapenborden na en maakten er beschrijvingen van. Daarnaast lieten organisaties als broederschappen, gilden en schutterijen registers opstellen met in kleur geschilderde familiewapens van hun leden. Zo zijn er prachtige wapenboeken ontstaan.

Een van die heraldici was Albert Carel baron Snouckaert van Schauburg (1763-1841). Omstreeks 1780 maakte hij een rondreis door Gelderland en Overijssel en bezocht daar zesenvestig kerken waaronder die in Apeldoorn en Loenen (Veluwe). In Apeldoorn trof hij vier rouwborden aan in de (Oude) Mariakerk. Alle waren gerelateerd aan de families Van Stepraedt en Indoornick, de bewoners van Het Oude Loo, en dateerden uit de periode 1638 tot 1678. In de kerk van Loenen beschreef hij zeven wapenborden en een grote zerk boven een grafkelder, alle verwijzend naar leden van de familie Hackfort van Ter Horst.²

Baron Snouckaert was net op tijd. Niet lang na zijn heraldische inventarisatie bereikte het Franse gedachtegoed over gelijkheid van alle mensen ook onze streken. Het bestuur van de nieuwe Bataafse republiek gaf in 1795 opdracht alle tekenen die onderscheid maakten tussen mensen te verwijderen uit openbare gebouwen en kerken, en daarna te vernietigen. Wapenschilden, rouwborden en grafzerken, alles wat herinnerde aan de adel moest het ontgelden. Ook de vier rouwborden uit de Oude Kerk in Apeldoorn ontkwamen niet aan deze nivellering. Annemer timmerman Kollemijer en zijn knecht hadden drie dagen nodig om de borden daar te verwijderen en de familiewapens op de zerken weg te hakken.³ De geschilderde wapens van stadhouder prins Willem V en Wilhelmina van Pruisen op het orgel spaarden zij, maar dekten ze af met een egale verflaag.

De wapenborden in Loenen waren een langer leven beschoren. Om het bevel van hogerhand te omzeilen, had de rooms-katholieke Olivier G.W.J. Hackfort de doodsberichten van zijn familie overgebracht naar de schuilkapel op zijn eigen landgoed. Vermoedelijk zijn het de zeven borden geweest, die Snouckaert in 1780 in de Loenense Kapel had gezien en beschreven:

1. een ruitschild van Elisabeth Lanscroon, overleden op 10 mei 1665. Van de acht kwartieren (familiewapens) waren toen zes kleine schildjes van het bord af gevallen.
2. een gewoon schild van Jacob Hackfort, weduwnaar van bovengenoemde Elisabeth Lanscroon, overleden op 15 oktober 1665. Daarvan ontbraken twee van de acht wapentjes.
3. een gewoon schild van Olivier Hackfort, overleden op 23 november 1665.

4. een ruitschild van Wilhelmina van Bronckhorst, weduwe van de bovengenoemde Olivier Hackfort, overleden op 16 juli 1668. Hier mankeerden drie van de acht wapentjes.

5. een gewoon schild van Alard Hackfort, overleden op 14 februari 1700. Dit was een groot paneel met zestien kwartieren.

6. een bord met twee ovale schilden naast elkaar met de wapens Hackfort en Hackfort tussen twee kolommen van elk acht kwartieren, van Elisabeth Maria Hackfort. Zij overleed op 30 november 1711 en was toen weduwe van de onder 5. genoemde Alard Hackfort.

7. een gewoon schild van Olivier Hackfort, zoon van Alard en Elisabeth Maria Hackfort, overleden op 10 september 1730. Ook dit schild was geflankeerd door twee keer acht kwartieren.

De grafsteen, die in 1780 *'de ingank van de grafkelder van Huys Horst by Loenen in de Veluwe leggende'* bedekte, ontsnapte aan de vernielingen. Wonderwel werden daarvan de wapens niet weggehakt in 1795.

Van de Kapel naar Ter Horst

Het is niet zeker of alle zeven rouwborden een plaats kregen in de schuilkapel. In 1780 gaf Snouckaert al aan dat er drie in niet al te beste staat verkeerden. Nadat de schuilkapel in 1849 was gesloten vanwege de nieuwgebouwde rooms-katholieke kerk in het dorp, en de verkleinde kapel nog vijftig jaar als huiskapel had gediend, was de toestand van de panelen er niet beter op geworden. Toen H.M. Werner in 1905 een studiereis maakte langs Gelderse Kastelen, schreef hij over zijn bezoek aan Kasteel Ter Horst:

*'In de voormalige kapel, troffen wij drie oude, zeer verwaarloosde houten wapenborden aan, met in hout gesneden en gekleurde wapens en namen er op. Wij laten hieronder volgen wat er op stond, en zullen verbeteren wat blijkbaar foutief is, en aanvullen wat reeds verloren ging en er dus niet meer op te vinden is.'*⁴

Hij zag het bord van Olivier Hackfort, overleden 23 november 1665 met acht kwartieren (hierboven nr. 3) , het rouwbord van Elisabeth Maria Hackfort (nr. 6) en als derde een wapenbord dat bij Snouckaert ontbreekt, namelijk een paneel met acht kwartieren van Olivier Hackfort en acht van zijn vrouw Wilhelmina van Bronckhorst. Dit kan het voorbeeld zijn geweest voor de grote zerk op de grafkelder, dat na de komst van deze deksteen is teruggedaan naar Ter Horst. Er waren oorspronkelijk dan acht rouwborden. De mogelijkheid bestaat dat bij tussentijdse verervingen in de negentiende eeuw enkele panelen verspreid zijn geraakt in de familie.

Kort na het bezoek van Werner verkocht het echtpaar F.M.A.J. baron van Wijnbergen (1834-1920) en A.M.L. barones Hacfort tot ter Horst (1840-1913) hun landgoed in Loenen (1906), en de nog aanwezige rouwborden zullen met hen mee zijn verhuisd naar Arnhem. Daarmee verdwenen zij uit het oog van de buitenwereld en raakten ze in de vergetelheid.

Van Kasteel Cannenburg terug naar Loenen

In 2015 kon de Brantsen van de Zyp stichting het rouwbord van Elisabeth Maria Hackfort verwerven van de achterkleinkinderen van baron en barones Van Wijnbergen.⁵ Het vervuilde en licht beschadigde werk kreeg een behandeling van schilderijenrestaurator Pauline Marchand in Rotterdam met als resultaat een rouwbord in een zwarte lijst, met een frisse schildering in olieverf en vergulding en gerepareerd snijwerk. Het paneel kreeg een tijdelijke plaats in de kapel van Kasteel Cannenburg in Vaassen, om in augustus 2022 terug te keren naar de plaats waarvoor het was gemaakt: vroeger de Kapel geheten, nu de Protestantse kerk in Loenen.

De beeldtaal van het bord

Het meermalen gerestaureerde wapenbord van Elisabeth Maria Hackfort, met een hoogte van 158 cm en een breedte van 130 cm, heeft geen tekst, maar de beeldtaal laat zich goed lezen. De zwarte kleur duidt op rouw. De twee ovale schilden verwijzen naar een gehuwde vrouw. Doorgaans had zij

een gedeeld wapen, met heraldisch rechts (voor de kijker links) het wapen van haar echtgenoot, en heraldisch links (voor de kijker rechts) haar eigen wapen, een z.g. alliantiewapen. Elisabeth Maria was echter getrouwd met haar neef Alard Hackfort en beiden droegen hetzelfde wapen. Hun vaders waren broers. Bij samenvoeging van twee halve delen zou er één Hackfortwapen ontstaan. Om duidelijk te maken dat de overledene een gehuwde vrouw was geweest, werd gekozen voor twee ovale schilden naast elkaar met op beide het Hackfortwapen. De kroon daarboven wijst op de adellijke afkomst van de overledene en het grijze koord houdt verband met haar weduwschap bij haar overlijden.

De datum op het bord, die Snouckaert nog wel noemde, was kennelijk zo gesleten, dat die bij een restauratie niet meer herkenbaar was, zodat de restanten werden weg geschilderd. Het was de overlijdensdatum: *'Obiit XXX November MDCCXI'* (zij is overleden 30 november 1711). Het is ook mogelijk dat het bord oorspronkelijk in een grotere omlijsting was gevat, een z.g. rouwkas, en dat daarop de datum van overlijden was aangegeven.

Van wie was zij er één?

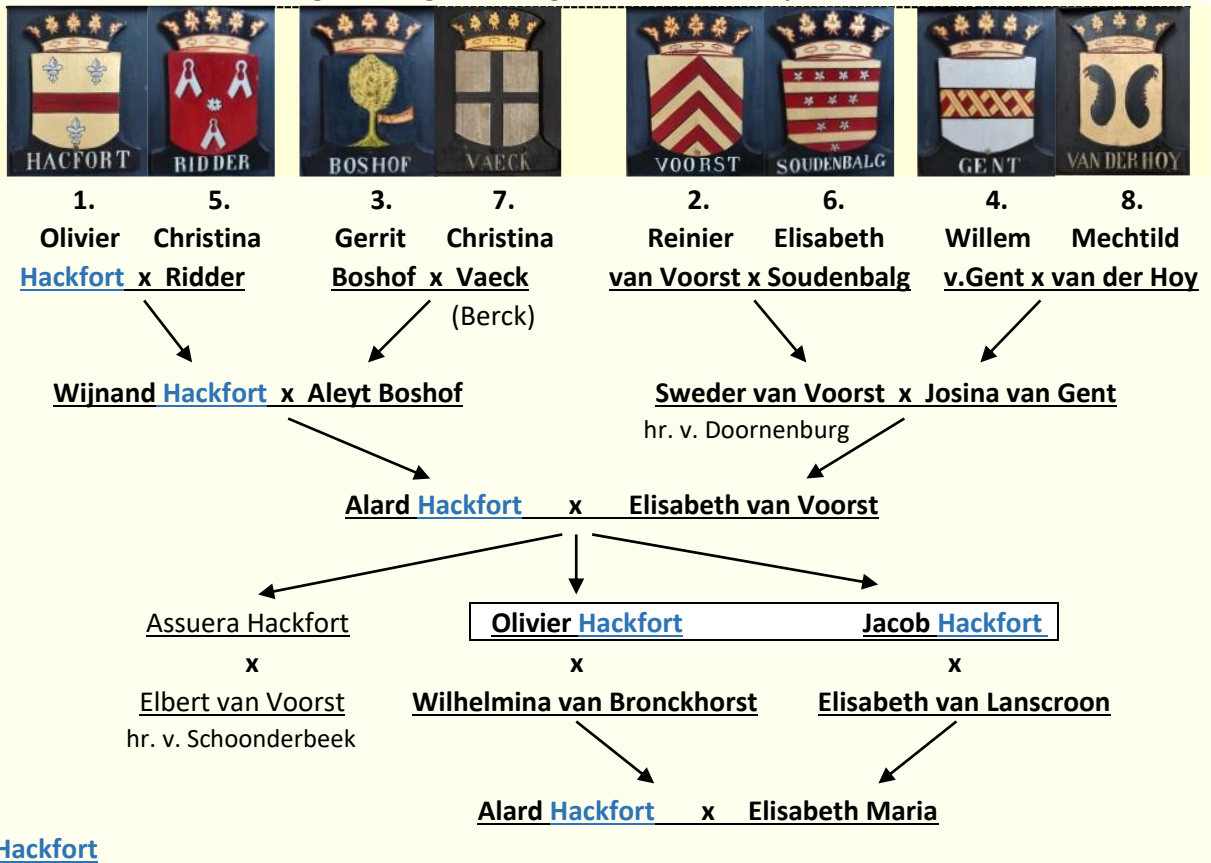
De naam van de vrouw ontbrak op het bord. Die was in die tijd minder belangrijk dan haar voorgeslacht. En dat zat wel goed bij Elisabeth Maria Hackfort. Zestien kwartieren kon zij tonen: heraldisch rechts staan die van acht adellijke bet-overgrootouders aan vaderszijde (de Hackfortlijn) en heraldisch links ook acht adellijke bet-overgrootouders aan moederszijde (de lijn Van Lanscroon). De schildjes zijn volgens een bepaald schema gerangschikt. Vaders gingen vóór moeders, en de vaders van vaders weer vóór de vaders van moeders. Wanneer we de schildjes aan vaderszijde van boven naar beneden nummeren van 1 tot 8, dan vormen 1 en 5 een echtpaar, 2 en 6, 3 en 7, en 4 en 8. (zie afb.2). Vergelijkbaar aan moederszijde: 9 en 13, 10 en 14, 11 en 15, 12 en 16.

afb.2

Op afb. 3. en 4 zijn dezelfde schildjes per echtpaar samengevoegd, en per generatie geordend. Zo is op beide de afstammingslijnen van Elisabeth Maria Hackfort naar haar respectievelijke bet-overgrootouders goed te volgen, evenals de verwantschap met haar neef Alard Hackfort. Hun huwelijk op 7 februari 1666 zal zijn ingegeven door de omstandigheden. Elisabeth Maria was net wees geworden, had geen boers en zusters, en alleen de moeder van Alard, Wilhelmina van Bronckhorst leefde nog. Wat konden Alard en Elisabeth Maria beter doen dan met elkaar te trouwen, zodat de erf delen van resp. vader Olivier en vader Jacob Hackfort weer in één hand kwamen? Als naaste bloedverwant voldeed Alard Hackfort op deze manier gelijk aan zijn adellijke zorgplicht voor zijn alleenstaande verweesde nicht. Zij kregen als 'broederskinderen' huwelijksdispensatie van het Hof van Gelderland.

Rangschikking bet-overgrootouders in de lijn Hackfort

©

Rangschikking kwartierwapens bet-overgrootouders lijn Van Lanscroom

©

Zowel op het rouwbord als op de grafzerk is een vergissing gemaakt bij de naam van de bet-overgrootmoeder van vaderszijde en moet daar een ander wapen staan. Volgens een Morgengaveboek was Gerrit Boshof getrouwd met Christina Berck.⁶

Het heraldisch koord

Nog niet gelezen op het rouwbord is de 'taal' van het grijze koord met krullen en acht-knopen rond het alliantiewapen. De betekenis en het gebruik daarvan gaan terug op hertogin Anna van Bretagne (1477-1514), een feministe avant la lettre, en mogelijk op een nog oudere Keltische rite.⁷ Naast haar echtgenoot vormde Anna haar eigen hofhouding van meer dan honderd dames en meisjes en stimuleerde zij hun opvoeding en ontwikkeling. Ook stichtte zij tijdens haar huwelijk met koning Lodewijk XII van Frankrijk in 1498 een orde speciaal voor dames: l'Ordre de la Cordelière (Orde van Dames met de gordelknoop).⁸ Leden moesten zich toeleggen op een heilig leven met deugden als geloof, wijsheid, liefde, volharding en geduld. Als herkenningsteken droegen zij een gordelkoord met liefdesknopen.⁹ Gewone leden van de Orde kregen een gordel van witte zijde, weduwen die toetraden een van zwarte zijde. Anna had het koord overgenomen van haar vader hertog Frans I, die het als verwijzing naar de Franciscaanse orde gebruikte als eerbetoon aan zijn naamheilige Franciscus van Assisi. Volgelingen van Franciscus droegen en dragen om hun middel een koord met drie knopen, als teken van hun drie geloften: armoede, kuisheid en geloofsgehoorzaamheid. Hertog Frans I gebruikte het koord als ornament, en Anna nam het op in haar wapen. Een miniatuur toont er vele rond haar sterfbed (afb. 5).¹⁰ Voor het embleem van haar Orde verving zij de grote 'handvatknopen' door kleinere 'liefdesmeren', knopen in de vorm van een acht.

5. Anna van Bretagne

6. embleem van haar Orde

5a. blauwe cordelière van Anna van Bretagne

7. Sterfbed Anna van Bretagne, 1514

Boeiend is de vraag met welke intentie het grijze koord met zes liefdesmeren en twee kwasten is aangebracht op het rouwbord van Elisabeth Maria Hackfort. Was het haar eigen wens, kenmerkte zij zich bij anderen als 'cordelière', of was het heraldische koord zo maar naar gangbaar gebruik?

De gekleurde wapenschildjes op het rouwbord van Elisabeth Maria sluiten goed aan bij de grijze zerk met het alliantiewapen Hackfort-Van Bronckhorst op de grafkelder. De steen verwijst naar haar echtgenoot Alard Hackfort. De twee echtelieden hadden dezelfde voorouders Hackfort en de heraldisch rechtse kolommen op bord en zerk zijn dan ook gelijk. Door het gekleurde bord zijn de grijze schildjes op de zerk nu beter herkenbaar. De heraldisch linkse lijnen van de moeders verschillen uiteraard (Van Bronckhorst en Van Lanscroon).

Functie en gebruik

De functie van een rouwbord is te vergelijken met een gedrukte rouwkaart in deze tijd. In een cultuur zonder media en waarin niet alle mensen konden lezen was het een openbare kennisgeving van overlijden, meestal van een adellijk persoon of iemand uit de hogere klasse.

Oude tekeningen geven aan dat een rouwbord werd aangebracht op sterfhuizen en megedragen in de rouwstoet naar de begraafplaats in de kerk. Na de plechtigheid kreeg het daar een plaats dicht bij het graf. In 1628 was het bord nog eenvoudig, zoals te zien is op een ets van Jan van de Velde, waar hij een deftige begrafenisstoet tekende voor de St. Bavokerk in Haarlem.¹¹ Het is de vraag of de grote rouwborden met houten omlijstingen (rouwkassen) uit later tijd, zoals die nu nog in kerken en musea hangen, ook zijn megedragen. Waarschijnlijk was toen na een overlijden eerst volstaan met een eenvoudig draagbaar paneel, en werd naderhand voor bij het graf een tweede gemaakt in een veel rijkere uitvoering, om meer pracht en praal te kunnen uitstralen naar toeschouwers in de kerk.

8. rouwstoet met vooraan de drager met wapenbord, 1628

Vooraf tussen 1600 en 1800 zijn rouwborden in zwang geweest. In de loop van die periode kunnen ze vanuit verschillende motieven zijn opgehangen: vanuit geloofsovertuiging, uit pronkzucht en misschien ook wel als stille uiting van macht. Het valt op, dat het gebruik van rouwborden toenam na het verbod op de openbare uitoefening van de rooms-katholieke godsdienst in 1580. In die leer blijft men ook na het overlijden bidden voor het zielenheil van overledenen en voor hen missen opdragen. Door het niet meer hebben van eigen kerken werd deze praktijk ernstig belemmerd en de overledenen zouden kunnen worden vergeten. De door de Reformatie overgenomen kerken bleven echter de begraafplaats voor de hogere klasse, ook voor rooms-katholieken. Door middel van rouwborden konden deze gelovigen de herinnering levend houden aan hun daar begraven voorouders. Voor Protestanten was de dood een overgang naar eeuwig leven en was er na de begrafenis geen liturgische aandacht meer voor overledenen. Toch namen zij geleidelijk dit gebruik over. In Groningen verboden de burgemeesters echter het ophangen van rouwborden in Protestantse kerken.

Pronkzucht was een ander motief. Naarmate het bezit en rijkdom van de burgerij toenamen, werden de borden groter en kleuriger en kregen ze sierlijke gebeeldhouwde omlijstingen en meer vergulde elementen. Ook metalen als ijzer en lood werden toegepast, zoals op het bord van Olivier Hackfort, die overleed in 1730 (bord 8, afb. 9).

In de kapel in Loenen kan de factor macht een rol hebben gespeeld. In het gebouw kwamen aanvankelijk alleen de geërfden van Loenerbosch bijeen voor hun jaarlijkse holtspaken. Maar vanaf ca. 1625 gebruikten de Hervormden dezelfde ruimte voor hun kerkdiensten, eerst alleen op zondag,

later ook op woensdag en vrijdag. De eerste rouwborden verschenen in de kapel in 1665, juist in een periode dat de rooms-katholieke Hackforts verwickeld waren in een langdurig proces met andere (protestantse) geërfden, en er bovendien spanningen waren in de verhouding tussen de erfholtrichter met de Hervormden. Met zeven rouwborden en een grote grafkelder in de kleine ruimte was de familie Hackfort daar steeds meer prominent aanwezig. Hoe zou het voor de Hervormde geloofsgroep zijn geweest bij elke dienst zo te worden geconfronteerd met hun theologische tegenstanders?

Hoe het ook zij, het rouwbord van Elisabeth Maria Hackfort herinnert aan de geschiedenis van de *hele* Loenense gemeenschap. Daarom is de terugkeer een waardevolle verrijking van het historische erfgoed in het dorp. Dat het enige rouwbord in de gemeente Apeldoorn nog lang onder de goede zorg van de Protestantse gemeente Loenen Veluwe in haar kerk (als bruikleen) mag verblijven.

9. rouwbord Olivier Hackfort (1670-1730)¹²

¹ De geërfden van de Marke van Loenerbosch hielden jaarlijks in het gebouw hun holtspraken, en noemden het in hun documenten de Capelle en later de Kapel. Voor de Hervormden werd de Capelle rond 1625 een 'kerk' waar zij eerst alleen op zondag, later drie keer in de week voor hun godsdienstoefeningen bijeenkwamen.

²A.C. Snouckaert van Schauwburg 'Afschriften van grafzerken en wapenborden in kerken van zesenvestig plaatsen in Overijssel, Gelderland en omstreken' in: *De Nederlandsche Heraut*, 1^e jaargang 1884 ('s-Gravenhage) p. 182-184, 263 en 264

³ Schriftelijke informatie van de heer H.A.M. Ummels te Hoog-Soeren.

⁴ H.M. Werner *Geldersche Kasteelen. Historische, oudheidkundige en genealogische studiën*. Deel II (Zutphen, 1908) p. 247 en 248

⁵ De Brantsen van de Zyp Stichting werkt nauw samen met Stichting Geldersch Landschap en Kasteelen en heeft primair tot doel portretten van Geldersen binnen Gelderland te houden.

⁶ Regionaal Archief Zutphen - Oud Rechterlijk Arch. Zutphen nr. 10 inv.nr. 601 p. 104r

⁷ Stefan Crick 'Obiits. De heraldische liefdeknoop ontward' in: *Grafzerkje-Nieuwsbrief* nr. 112 juli 2019

⁸ De volledige naam luidde: l'Ordre des Dames Chevalières de la Cordelière'.

⁹ Miniatuur Anna van Bretagne: BNF Parijs - Latin 9474 - Grandes heures d'Anne de Bretagne fol. 3r

¹⁰ Miniatuur sterfbed Anna van Bretagne: Bibliothèque de Rennes Metropole, Ms. 0332 fol. 13r

¹¹ Rijksmuseum, Jan van de Velde 'Gezicht op de St. Bavo te Haarlem' - prent 1628- nr. RP-P-1898-A-205-44

¹² Dit rouwbord verscheen op een veiling in 2015 en werd in 2018 in Haarlem gesignaleerd. De huidige verblijfplaats is onbekend. Foto W. van Workum.